

38-§. Shimoliy Amerikaning tubjoy aholisi etnografiyasি

Keyingi davrda to‘plangan arxeologik ma’lumotlar Shimoliy Amerika hududida ketma-ket izchil almashib, taraqqiy qilib kelgan hindular jamiyatining taxminan o‘n bir ming yillik tarixini aniqlab olish imkonini yaratdi. Arxeologlar qit’ada ikkita eng qadimiy paleohindi madaniy an’analarini aniqlaganlar: 1) Markaziy dasht mintaqada joylashgan yirik qush ovchilari madaniyati; 2) Shimoli-G‘arbiy Tinch okeani ovchi-terimchilari – kordiler madaniyati. Bu madaniyatlar miloddan avvalgi VIII ming yillikkacha davom qilib kelgan va butun qit’aga tarqalgan turli lokal madaniyatlarning negizini hosil etgan.

Ayniqsa, hindular tarixi qit’aning sharqiy qismi va janubi-g‘arbida Shimoliy Amerikaning o‘rmon zo-



Amerika hindu qabilalari vakillari

nasida (hozirgi Arizona va Nyu-Meksika shtatlari-da) jiddiy o'rganilgan. Ayni shu yerda hozirgi tarixiy va etnografik manbalarga kirgan yuksak darajadagi madaniyatli Shimoliy Amerika hindu qabilalarining shakllanish markazi bo'lgan va ularning keyingi taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatgan. Sharqiy o'rmon zonasida yashagan hindularning tarixiga oid uchta davr aniqlangan. Bu, birinchidan, mo'tadil iqlimli o'rmon va suv havzalari mahsulotlarini ovlab, yig'ib-terib o'zlashtirish xo'jaligiga ega bo'lgan arxaik davr (eramizdan avvalgi VIII – I mingyilliklar), shu zaminda paydo bo'lgan ikkinchi madaniyat janubiy Kanadadan to Meksika bo'g'ozigacha, Atlantikadan to Amerika dashtlarigacha katta hududga tarqalgan vudlend madaniyati ilgarigi madaniy an'anani davom qildirib, qo'shimcha dehqonchilik va kulolchilik bilan ajralib turadi (milodning VII asriga kelib, ayniqsa, Ogoyo daryosining vohasida, bu madaniyat nihoyatda gullaydi va dasht hududlarda X asrgacha, shimali-sharqiy qismida yevropaliklar kelguncha saqlangan). VII asr oxirlaridan boshlab madaniyat markazi asta-sekin Missisipi daryosining o'rta va pastki oqimi vodiylariga va Meksika bo'g'ozi sohillariga ko'cha boshlaydi. Missisipi madaniyati deb atalgan bu davr (VII – XV asrlar) ilgarigi madaniy yutuqlarni o'zida mujassamlashtirgan o'troq dehqonchilik xo'jaligi, qal'ali shahar va qo'rg'onlar, ibodat va saroy tipidagi inshootlar bilan ajralib turadi. Vudlend madaniyati dan missisipiliklar o'zining sopol mahsulotlaridagi yangi shakldagi naqshlar, yog'och, tosh va chig'anoqlardagi yuksak badiiy o'ymakorlik va naqqoshlik san'ati, metall buyumlar yasash mahorati bilan ham farq qilganlar.

Demak, yevropaliklar kelguncha Shimoliy Amerikada hindular yuksak madaniyat yaratganlar. Albatta, hindular jamiyati bu davrda sinfiy tuzumga

o‘ta boshlagan. Tadqiqotchilar bu davrni ikki muhim bosqichga bo‘ladilar: eng rivojlangan ibodat qo‘rg‘onlarini tiklash bosqichi (VII – XII asrlar) va qo‘rg‘on inshootlarining periferiya hududlariga tarqalish bosqichi, ya’ni yuksak hindu madaniyatining boshqa sharqiy o‘rmon zonasasi va dasht daryo vodiylariga zo‘r ta’sir qilib, o‘z hukmronligini to‘liq o‘rnatgan bosqichi (XII – XV asrlar). Mazkur madaniyat mahalliy an'analar bilan aralashib, o‘ziga xos rivojlangan hindu dehqonchilik xo‘jalik tipini hosil qilgan edi.

Arxeologik tadqiqotlarga qaraganda, Shimoliy Amerikada dehqonchilik dastavval miloddan avvalgi III mingyillikda janubi-g‘arbiy hududlarda paydo bo‘lgan. Shu asosda arxeologlar «kochiz», «monolon», «xoxokam» va «anasazi» deb atalgan hindu madaniyatining lokal tiplarini ajratadilar. Eng birinchi dehqonchilik madaniyatini Shimoliy Amerikada kochizliklar yaratgan bo‘lib, ular dastlab makkajo‘xori, keyinroq qovoq va loviya ekkanlar.

Kochizliklar yovvoyi o‘simgiliklar yig‘ish va ovchilik bilan ham shug‘ullanganlar, g‘orlarda yashaganlar.

I mingyillikka kelib kochiz madaniyati asosida makkaning yangi navlarini yaratganlar, yerto‘lalarga ko‘chgan va to‘rtburchak doirasimon uylardan iborat qishloqlarga ega bo‘lgan mogolon (miloddan avvalgi III asr – milodning XV asrlari) madaniyati paydo bo‘ladi. Arizonaning janubi-g‘arbiy qurg‘oq hududlarida takomillashgan sug‘orishga asoslangan dehqonchilik tizimi yaratilgan, o‘ndan ortiq makka turlari, paxta, qovoq, loviya, tamaki, qalampir yetishtirgan xoxokam madaniyati (I – XVI asrlar) yana ham yuqori darajaga ko‘tarilgan. Ularning loy va toshdan qurilgan katta (jamoa) uylardan tashkil topgan yaxlit qishloqlari (ispanlar «pueblo» deb ataganlar) zo‘r mahorat bilan yasalgan badiiy sopol buyumlar va haykalchalar, paxta ip gazlamalar to‘qish san’ati Markaziy Amerika

hindularining yuksak madaniyatga erishganligidan dalolat beradi. XIV asrga kelib birdaniga bu madaniyat vakillari butunlay yo‘qolib, faqat bo‘m-bo‘sh pueblo (qishloq) larini va toshdan ishlangan ko‘ptarmoqli sug‘orish inshootlarini qoldirganlar.

Xoxokam va mogolon madaniyatidan 300 – 700 yillar keyin paydo bo‘lgan anasazi nomli rivojlangan dehqonchilik madaniyati ancha takomillashgan va qo‘shni elatlarga zo‘r ta’sir o‘tkazgan. Mazkur madaniyat izlari hozirgi AQShning Arizona, Nyu-Meksika, Yuta va Kolorado shtatlarida va qo‘shni vohalarda to-pilgan. Anasazi madaniyati tarixi ikki davrga: «rivojlangan pueblo» (milodning VII – X asrlari) va «buyuk pueblo» (X – XIII asrlar)ga bo‘lingan. Birinchi davr hindulari makka, qovoq, loviya, paxta ekkanlar, il-garigi savat idishlari o‘rniga geometrik ornamentli sopol idishlar yaratganlar, ko‘pxonalik (6 – 14 hujrali) toshdan va xomg‘ishtdan katta uylar tiklaganlar.

Hindu qabilalarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlansi ham turli darajada bo‘lgan. Ularning ko‘pchiligi mustamlaka arafasida ibridoiy jamiyat tuzumining turli pog‘onasida, qit’aning janubi-sharqiy va g‘arbiy qismida qabilalar sinfiy jamiyatga o‘tish darajasi-da bo‘lganlar. XV asr oxiridan Shimoliy Amerikada oqtanliklar, ya’ni yevropaliklar (asosan, Fransiya, Ispaniya, Gollandiya va Angliyadan) kelishi bilan mustamlaka davri boshlanadi. XVIII asr boshlarida esa qit’aga ko‘plab negrlar keltirilishi bilan Shimoliy Amerikaning etnik qiyofasi tubdan o‘zgara boshlaydi.

XIX asr oxiriga kelib hindu qabilalarining ko‘chili-gi tor-mor qilinib, to‘liq bo‘ysundirilgan va rezervatsiyalarga joylashtirilgan edi. XV asrda jami 15 – 20 mln. hindular yashagan bo‘lsa, hozir Shimoliy Amerikada yashovchi tub aholining soni 2,5 milliondan ortiq. Garchi hindular Amerikaning mahalliy aholisi bo‘lsa-da, faqatgina AQShda 1924-yil prezident Kalvin Ku-lidj davridagina fuqarolik huquqini olgan.

Arktika ovchilari va baliqchilari. Arktikaning asosiy tub aholisi eskimos va aleutlar hisoblanadi. Alyaska va Shimoliy Muz okeani sohillarida, Labrador yarim oroli va Grenlandiyada qadim davrlardan eskimoslar yashagan. Eskimoslarning kelib chiqishi borasidagi qarashlarni ameriklik yoki osiyolik ekanligi bilan bog'liq tarzda ikki guruhga ajratish mumkin. Aynan ularning kelib chiqishlari amerikalik ekanligi bilan bog'liq qarashlar amerikalik va daniyalik olimlar tomonidan bildirilgan. Misol uchun, F. Boas eskimoslar etnik shakllangan hudud Gudzonova kechuvidan g'arbda, Alyaska eskimoslari esa sharqdan yaqinda ko'chib kelganlar deydi.

Eskimoslar Amerika Arktikasida va Subartikanning ma'lum bir qismida, Bering bo'g'ozidan tortib Grenlandiyagacha bo'lgan keng hududlarda yashaydi. Alyaska eskimoslari to'rt guruhga bo'linadi: Tinch okeani, materik (Alyaskani janubiy-g'arbi), nunivaksi (Nunivak oroli) va shimoliy Alyaska eskimoslariga bo'linadi. Kanada eskimoslari sakkizta hududiy gu-

ruhga: makenzi, koshter, netsilik, iglulik, Baffin Yeri eskimoslari, Kvebek eskimoslari, labrador es-
kimoslariga bo'linadi.

Alyaskadagi eskimos tili yupik (yarimorolning janubi va janubi-sharqida) va inupiak (Alyaskaning g'arbi, shimoli-g'arbi va shimolida) guruhiga bo'linadi.

Ular eskimos-aleut til oilasining eskimos shaxobchasida so'zla-
shadi. Ular o'zlarini in-



*Milliy kiyimdag
eskimos ayol*



Alyaska eskimoslari

uit («odamlar») deb ataydilar. Aslida «eskimos» so‘zi algonkin tilida «xom go‘sht yeydiganlar», degan ma’noni anglatadi. Shunki, qadimiy davrlarda singa kasalidan saqlanish uchun xom go‘sht iste’mol qilningan. Ular azaldan kit, morj, qutb ayig‘i va shimol tulkisini ov qilish va baliq tutish bilan shug‘ullanib kelganlar. Ovchilik tufayli barcha zarur buyumlargacha, ovqatga ega bo‘lganlar: go‘sht va yog‘ taomga ishlatilgan, terilar kiyimga, kema yasashga va uy-ro‘zg‘or ishlariga sarflangan, tulen va morj yog‘i bilan uylarni qizitib yoritganlar, suyaklaridan esa mehnat qurolulari yasab, uy va kema qurishda ishlatganlar.

Eskimoslar jahondagi eng shimoliy xalq sifatida qutbning og‘ir sharoitiga juda moslashgan. Ularning ov vositasi va qurollari maxsus tulen va morj terilardan yasalgan baydarka tipidagi kichik kema (kayak) va katta kema (umiak), uzun ipga bog‘langan yog‘och sopli sanchqi: tosh yoki suyak uchli nayza (ba’zan uni otadigan maxsus qurol ham ishlatilgan) va o‘q-yoy, turli xildagi tuzoqlar va suyakdan yasalgan qarmoqlardan iborat. Ba’zan qurol yasashda qo’shni janubiy

hindu qabilalaridan almashib olgan mis ham ishlatilgan.

Arktikada o'rmonlar yo'q bo'lganligi tufayli eskimoslar qishda zo'r mahorat bilan muzdan uy tiklaganlar. Iglu deb atalgan muz uylarda tulen terisi to'shalgan va devorlarga osilgan, yog'i bilan isitilgan, ham yoritilgan. Hozirgacha saqlanib kelgan bunday uylarda endi primus, kerosin yoki elektr lampa ham ishlatiladi. Ilgari go'shtni, asosan, xom holda iste'mol qilganlar. Qutbning qisqa yozida ayollar materikda o'sadigan turli yemishli ko'kat va ildizlar, klukva kabi tundra mevalarini yig'ib terganlar. Organizmga o'simlik taomlari yetmaganligi tufayli bug'u oshqozonida to'plangan yutqidan tayyorlangan ovqat eskimoslarning eng sevimli taomlaridan biri hisoblangan. Ba'zi eskimos oilalari qisqa yoz faslida materikka ko'chib konus shaklida teri yoki yog'och po'stlog'i bilan qoplangan chaylalar tiklaganlar. Ularning kiyimlari ham mahalliy sharoitga moslashgan boshdan-oyoq dengiz hayvonlarining terisidan yaxlit kombinezon shaklida tikilgan bo'lib, erkak va ayollarniki deyari farqlanmaydi. Ammo bolali ayollarning yegniga osilgan go'dakni solib, ko'tarib yuradigan teri xaltasi ham bo'lgan. Oyog'iga teridan tikilgan paypoq va etik kiyganlar. Ba'zan kiyimlari turli rangli terilar yoki jun bilan bezatilgan.

Hozirgi davrda eskimoslar, ayniqsa, Grenlandiada zamonaviy jihozlangan elektr va issiq suv bilan ta'minlangan ko'p qavatli uylarda ham yashaydilar; kiyimlari va taomlari ham ancha o'zgarib yevropalashtirilgan. An'anaviy transport vositasi sifatida chang'i va itlar qo'shilgan chanalardan foydalanshadi. So'nggi yillarda motorli kema va chanalar, miltiq va temir qopqonlar keng qo'llanilmoqda.

Eskimoslarning ijtimoiy tuzumida XIX asrgacha urug'-jamoachilik munosabatlari saqlanib kelgan. Ular ikki-uch oiladan tashkil topgan kichik jamoadan



Hindu koxin

iborat bo‘lib, ota urug‘iga o‘tish davrida yashaganlar. Ammo urug‘-qabilachilik munosabatlari og‘ir tabiiy sharoit tufayli uncha mustahkam bo‘lmagan.

Diniy e’tiqodlari. Tabiiy iqlimning og‘ir sharoti eskimoslarning dinlarida ham o‘z aksini topgan. Ular an’anaviy turmush tarzida animizmga e’tiqod qilgan bo‘lib, tabiat kuchlari har xil tabiiy hodisalaraga, turli arvochlarga va «dengiz xo‘jayini»ga sig‘inish, sehrgarlik (magiya) ga ishonishgan. Har bir eskimos qishlog‘ida yashovchi shaman ruhlar olami bilan odamlarni bog‘lovchi hisoblangan. Nog‘ara eskimoslarning muqaddas buyumi hisoblangan. «Eskimos o‘pichi» nomli an’anaviy salomlashish dunyoga mash-hur imo-ishoraga aylangan. Hozir eskimoslar orasida nasroniy dini ko‘p tarqalgan.

Eskimoslarda qadimiylardan davrlarda amaliy san‘at rivojlangan bo‘lib, hozirgacha suyakka nozik o‘yma naqsh berish va suyakdan turli buyumlar yasash saqlanib kelgan. Ular o‘ziga xos qabila hayotidan olingan ayrim voqealar va hayvonlarni ovlash manzaralarini zo‘r mahorat bilan tasvirlaganlar. Uzoq

qutb kechalari muz va qordan tiklangan qorong'i yog' chiroqli uylarda o'z xalqining kelib chiqishi to'g'risida rivoyatlar, quyosh, oy, tog' va muzliklar, turli hayvonlar, devlar to'g'risida afsona va ertaklar aytishganlar. Zamonaviy eskimos adabiyoti va she'riyati mavjud bo'lib, eng mashhur shoiri – Yu. M. Anko.

Kanadada yashovchi eskimoslar inutlar nomi bilan mashhur bo'lib, Nunavut hududida Shimoli-G'arbiy hududlardan mustaqil tarzda 1999-yil 1-apreldan o'zining avtonomiyasiga ega bo'lgan. Labrador orolida yashovchi eskimoslar ham o'z avtonomiyasiga ega. 2005-yildan boshlab esa Nyufaundlend va Labrador provinsiyalariga kiruvchi yarim orollarda ham Nunatsiavut (Nunatsiavut) nomli eskimos avtonomiyasi tuzilgan. Shuningdek, Kanada hududida yashovchi inuitlar og'ir tabiiy sharoitda yashayotganliklari uchun hukumatdan rasmiy to'lovlar olishadi. Xullas, so'nggi yarim asr davomida ro'y bergan o'zgarishlar tub aholining faqat moddiy turmushigagina emas, maishiy va ma'naviy hayotiga ham ijobiyligi ta'sir o'tkazdi. Ayniqsa, Grenlandiya eskimoslarida zamonaviy ma'rifat kurtak otib, ona tilida yozma adabiyotning turli janrlari paydo bo'ldi, gazeta va jurnal chiqa boshladi, radioeshittirishlar olib boriladi.

Tinch okeanida, Alyaska yarim orolidan janubga cho'zilib ketgan Aleut orollarida va Alyaskaning g'arbiy qismida eskimos-aleut til oilasiga oid qadimiy elatlar yashaydi. 1848-yilda rus missioneri N. Tijnov tomonidan eskimos tili alifbosi chop qilingan. Lotin grafikasidagi zamonaviy eskimos yozuvi 1932-yil yaratilgan.

Eskimoslarga maishiy turmush va madaniyati ya-qin aleutlar ham XIX asr boshlarida dengiz hayvonlari bilan ov qilib tirikchilik o'tkazganlar. Ularning ov qurollari eskimoslarnikiday, ammo teridan yasalgan baydarka, dengiz hayvonlarining ichagidan tikilgan

suv o'tmaydigan plash, yog'ochdan yasalgan shlyapa, o'ziga xos moddiy va ma'naviy madaniyat xususiyatlari bilan ajralib turadilar.

Aleutlarning tarixiy taqdiri eskimoslarniki singari Shimoliy Amerika, ayniqsa, AQSh kapitali bilan bog'liq. Ular XIX asr oxirigacha urug'chilik jamiyati darajasida turgan qabilalardan bo'lib, har qabila o'ziga tegishli ov qiladigan joylarda o'troq holda yashaganlar. Uylari yarim yerto'la shaklida katta oilaga mo'ljallangan bo'lib, unda 30 – 40 nafar qarindosh kishilar istiqomat qilgan.

Aleutlarning ozgina qismi hozirgacha Rossiyaga tegishli Komandor orollarida yashaydi. Ular shu bungunga kelib erkin iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojga erishdilar.

Shimoli-G'arbiy sohil hindulari shimolda Bering bo'g'ozidan janubdag'i Xuande-Fuka bo'g'ozigacha Tinch okeani sohillarida ko'p asrlar davomida o'ziga xos hindularning baliqchilik va ovchilik madaniyati shakllanib kelgan. Juda nam, yumshoq iqlimli, ni-hoyatda boy o'simliklarga va faunaga ega bo'lgan bu hududlar inson yashashi uchun ancha qulay bo'lgan. Bu yerda, asosan, tlinkitlar, kvakuitli, xayda, kaluza hindulari yashagan va ularning tirikchiligi dengizda va daryo quyi oqimida baliq ovlashdan iborat bo'lgan. Ular ba'zan tog' echkilari, bug'ular, dengiz hayvonlari, qushlar ovlaganlar, yovvoyi o'rmon mevalari va dengiz ko'katlarini ham terganlar. Ammo losos va sham baliq asosiy ov mahsuloti hisoblangan. Tlinkitlar dehqonchilik va chorvachilikni bilmaganlar, lekin ovda o'rgatilgan itdan foydalanganlar.

Mahalliy hindularning ovchilik san'ati ancha rivojlangan. Ayniqsa, baliqchilikda turli texnika va takomillashgan qurollar ishlatalilgan. Ular yaxlit yog'ochdan o'yib yasalgan uch-to'rttadan yuztagacha kishi sig'adigan kemalarda sayohatga va ovga chiqqanlar.

Baliqni tosh, suyak, yog‘ochdan va uning tolalaridan yasalgan har xil qarmoq, sanchqi, nayza, to‘r, savatlar bilan turli to‘g‘onlar qurib ovlaganlar. Metalldan faqat misni bilganlar, undan ba’zi qurollar va bezaklar yasaganlar, pul o‘rnida ishlatganlar. Ovqatni yog‘och idishlarda o‘tda qizdirilgan tosh solib pishirganlar.

Hindularda to‘quv dastgohi bo‘lgan. Ular yovvoyi qo‘y va echkilarni haydab, qamab, junini qirqib, keyin bo‘shatib yuborganlar, ipidan ajoyib plash to‘qiganlar, ko‘ylak tikkanlar. Matoni o‘simlik tolalaridan ham to‘qiganlar, teri po‘stin bilan ham yopinganlar. Yog‘ochdan naqsh berilgan sovut yasaganlar, kedr daraxti tolasidan keng etakli shlyapalar to‘qiganlar.

Xo‘jalik va savdoning rivojlanishi natijasida mehnat taqsimoti ham paydo bo‘lgan: kema yasash, kiyim tikish, uy-ro‘zg‘or va boshqa buyumlar ishlab chiqarish kasb hisoblangan. 15 – 20 metr balandlikka ega totem ustunlarini mahorat bilan o‘yib bezatadigan ustalar bo‘lgan.

Mahalliy hindular turmush tarzi o‘troq xarakterga ega bo‘lganligi tufayli yog‘ochdan tiklangan uylardan iborat qishloqlarda istiqomat qilganlar. Uylari oy-nasiz, tuynukli va kichkina eshikli uzunasiga katta jamoa oilasiga mo‘ljallanib tosh qurollar bilan yo‘nilgan yog‘ochlardan qurilgan. Yoz faslida baliq ketidan daryolarning yuqori oqimiga ko‘chib vaqtinchalik chaylalar tiklaganlar, qishda qishloqlarga qaytganlar. Baliqchilikda nihoyatda zo‘r mahoratga ega bo‘lgan tlinkitlar losos baliqlarini tejamkorlik bilan g‘amlaganlar. Qo‘srimcha mahsulot bozorga tushgan, savdo-sotiq ancha rivojlangan. XVIII asr oxiriga kelib, ona urug‘i o‘rniga ota urug‘i tashkil topa boshlaydi. Patriarxal tipidagi katta oila jamoasi dual xarakterga ega bo‘lib xususiy mulkka tayangan. Patriarxal nikoh tartiblari bilan birga, turli ona urug‘i tartiblari ham saqlanib qolgan. Ammo urug‘ hisobi va meros

ota urug‘iga o‘tgan. Dehqonchilik xo‘jaliklarida qishloq jamoasiga o‘xshash patriarchal tipdagi ko‘p urug‘li jamoalar paydo bo‘lgan.

Shimoli-g‘arbiy sohil hindularining hayotida potlach («o‘yinchoq») nomli murakkab marosim muhim rol o‘ynagan. Asli katta bazm sifatida bir necha kun, ba’zan oylab o’tkaziladigan potlach marosimida boy jamoa a’zolari va urug‘ boshliqlari o‘z boyliklarini tarqatib bergenlar, hatto qullarini qurban qilganganlar. O‘z navbatida jamoa a’zolari ham bazm egasi-ga katta sovg‘alar qilishlari shart bo‘lgan. Umuman urug‘ boshliqlariga urug‘doshlari tomonidan har xil sovg‘alar berib turish majburiy odat tusiga aylangan bo‘lib, urug‘chilik ichida dastlabki soliq (renta) shaklida namoyon bo‘ladi. Shu yo‘l bilan erkin jamoa a’zolarini o‘ziga qaram qilishning iqtisodiy zamini yaratilgan. Potlach marosimida sarflangan xarajat va tarqatilgan boylik o‘rni sovg‘alar orqali yana tiklangan. Kim bazm va bayramni zo‘r o’tkazsa, shu katta nom qozongan. Aslida potlach ibridoiy jamoa tuzumidan sinfiy jamiyatga o‘tish davriga xos marosim bo‘lib, endi kurtak otayotgan iqtisodiy va sotsial tengsizlik, boylik va kambag‘allikni ijtimoiy hodisa sifatida paydo bo‘lganligini ifodalovchi marosimdir.

Mustamlaka davrida savdo-sotiq yana ham rivojlanib ijtimoiy munosabatlar chuqurlasha boshlaydi. AQSh hukmronligi o‘rnatilgandan keyin mahalliy aholining asosiy tirikchilik manbai hisoblangan baliqchilik mustamlakachilar qo‘liga o‘tib, o‘z yerlariдан haydalib rezervatsiyalarga ko‘chirilgan hindular qashshoqlashib yollanma ishchi kuchiga aylanganlar.

O‘rmon ovchi qabilalari. Shimoliy Amerikaning sharqiy qismidagi subarktika o‘rmonlarida Alyaska-ning ichki hududlari va Kanadaning tayga qismida algankin va atapask til oilalariga mansub ovchi, baliqchi va terimchi qabilalar yashaganlar. Ular,

asosan, yovvoyi bug‘u (karibu), los, ayiq, yovvoyi qo‘y va buqa (bizon), tulen, kit va boshqa o‘rmon hamda dengiz hayvonlarini ov qilganlar. Daryo va ko‘llarda baliq ovlaganlar, o‘rmonlarda turli yeyishli va etildizli o‘simlik mahsulotlarini yig‘ib-terib kun kechirganlar.

Jonivorlarni ovlashda, asosan, suyak yoki tosh uchli o‘q-yoy, nayza, pichoq, palaxmon, turli tuzoq, qopqon va to‘rlardan foydalanganlar. Baliq ovida qarmoq, teri va o‘simlik tolasidan ayollar to‘qigan to‘r hamda savatlar ishlatilgan. Qishda tennis raketkasi-ga o‘xshash chang‘i va it qo‘shilgan yog‘och chanalar bilan ko‘chib ov qilganlar. Ko‘chmanchilik turmush tarziga moslashgan ovchi hindular konus shaklida o‘rtasida tuynukli teri va yog‘och qobig‘i bilan qoplan-gan, ko‘chishga qulay chaylalarda yashaganlar. Ayrim atapask qabilalari qishda yerto‘lalarda istiqomat qil-ganlar. Daraxt qobig‘idan uy-ro‘zg‘or buyumlari va hatto kema yasaganlar.

Karibu va los terisidan ayollar kiyimlar, maxsi (mokasin) va qo‘lqoplar tikkanlar, mayda jonivorlarning terisi va juni bilan kiyimlarni bezatganlar, bosh kiyimi to‘qiganlar. Ba’zan ishlab chiqarish qurollari va uy-ro‘zg‘or buyumlariga ham naqsh berilgan. Er-kak va ayollar, asosan, bir xilda yengi uzun ko‘ylaklar kiyganlar, qishda kapushonli po‘stin yopinganlar.

Hozirgacha algonkin va atapask qabilalarida ham matrilokal, ham patrilokal nikoh tartiblari saqlanib kelgan. Bir necha juft oilalardan tashkil topgan kich-kina urug‘-jamoa ko‘chib yurishga odatlangan. Ayrim vaqtarda bayram yoki diniy marosim munosabati bilan muayyan joyda bir necha nikohdagi guruhlar to‘planishgan. Odat bo‘yicha, nikohdan keyin ma’lum davr kuyov xotin urug‘ida joylashib, kelin haqi uchun xizmat qilishi keng tarqalgan. Jamoa ekzogamiya tartiblariga rioya qilishi shart bo‘lgan. Barcha qabi-lalarda muhim masalalarni muhokama va hal qilish-

da hamma teng huquqqa ega bo'lsalar-da, eng keksa donishmand kishilar rahbarlik qilganlar. Ichki jamoa munosabatlarida «har kim o'ziga o'zi xo'jayin» degan axloq qoidasiga rioya qilinadi.

Shimoliy o'rmon ovchi qabilalarida ibridoib din shakllari – totemizm, shomonlik, sehrgarlik, arvochlarga sig'inish keng tarqalgan. Ular homiy arvochlara kishilarga «kuch-quvvat», kasalliklarni davlashga, ov qilishga yordam beradi deb ishonganlar. Algonkin qabilalarda odamsimon xudolar va odamxo'r Vindigo nomli bahaybat maxluq to'g'risida tasavvurlar, murakkab marosimlar, ayiqqa sig'inish e'tiqodi muhim o'rinni egallagan. Ko'p asrlar davomida amalga oshirilgan missionerlarning diniy tashviqoti ham zoe ketmagan. Mahalliy hindular orasida nasroniy dini ham tarqalgan. Nasroniylik, ayniqsa, nikoh munosabatlariga zo'r ta'sir qilib, hozir hindularda monogam nikoh o'rnatilishiga sabab bo'lgan. Atapask qabilalarida hindu va nasroniy diniy tasavvurlari, odat va odob qoidalari aralashmasidan tashkil topgan yangi diniy harakatlar ham paydo bo'la boshlagan.

Kaliforniya hindulari. AQShning Kaliforniya, qisman Nevada ham Yuta shtatlarida yaqin davrlarga-cha turli tillarda gapiradigan, ammo xo'jalik-madaniy birlikka ega bo'lgan qabilalar yashaganlar. Ular deh-qonchilikdan bexabar bo'lsa-da, ovchilik va terim-chilikka asoslangan an'anaviy xo'jaligi barcha zarur narsalar bilan ta'min qilib kelgan. Bu yerning tabiat mevali dub daraxtining juda ko'p turlarini, har xil yemishli o'simlik va ildizlarni, yovvoyi loviya, piyoz, yong'oq, daryo va dengiz hayvonlari kabi nihoyatda boy oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazib bergen.

Mahalliy hindular, ayniqsa, dub mevalarini tozalab, quritib, yanchib, uning unidan atala pishirganlar. Dub mevasi uni asosiy taom bo'libgina qolmay, qabilalar orasidagi savdo mahsulotlarining muhim sohasi

ham hisoblangan. Ular har xil o'rmon o'simliklarining urug'lari, dengiz sohillari va ichki daryolardan moll-yuskalar, qisqichbaqa, baliq va boshqa jonivorlarni hamda suv o'simliklarini iste'mol qilganlar. Barcha qabilalar uchun oziq-ovqat yil bo'yi tabiatda mavjud bo'lsa-da, ularni yig'ib-terib ishlab chiqarish uchun doimiy mehnat talab qilingan. Asosiy ishlab chiqarish qurollari ovchilikda o'q-yoy, baliqchilikda sanchqi, savat, yaxlit daraxtdan o'yib yasalgan kema bo'lgan. Butun Kaliforniyada zo'r mahorat bilan savat to'qish keng tarqalgan. Ildiz va urug'larni yig'ib-terish uchun oddiy uchi yo'nilgan yog'ochdan foydalanilgan. Tosh pichoq, turli chig'anoqlar, munchoqlar boylik hisoblangan. Asosiy kasbi terimchilik bo'lganligi tufayli mehnat taqsim qilinmagan. Lekin ovchilik bilan faqat erkaklar shug'ullanishgan.

Shimoliy Kaliforniya hindulari yarim yerto'lalar-dan iborat kichik qishloqlarda yashaganlar. Qolgan-lari ko'chib yurishga qulay bo'lgan daraxt qobig'i



Kaliforniya hindulari

bilan yopilgan konus yoki gumbaz shaklidagi chaylalarda istiqomat qilganlar. Deyarli barcha qabilalar kiyimsiz yurganlar, ammo bayramlarda juda ko‘p bezaklar taqilgan. Qizlar faqat voyaga yetgandan keyin o‘simlik tolasidan yubka yoki teridan etakcha kiyganlar, erkaklar esa bug‘u terisidan qilingan belbog‘ bilan cheklangan. Sovuqda egniga teri yoki ko‘rpacha yopinganlar.

Shimoliy va markaziy hindularning ijtimoiy tuzumida qishloq jamoasi, ko‘pchiligida fratrial tuzumi saqlanib kelgan. Ona urug‘idan patriarchatga o‘tish munosabatlariga xos tartiblar kuchli bo‘lgan. Vohalardagi va tog‘ etaklaridagi hindular yirik qishloqlarda joylashgan bo‘lib, ancha rivojlangan ijtimoiy va siyosiy tuzumga, murakkab diniy tizimga ega bo‘lganlar. Totemizm va shomonlik keng tarqalgan. Yevropalik istilochilar XVIII asr o‘rtalaridan o‘z ta’sirlarini kuchaytiradilar. Ular dastlab sohilga yaqin vodiylarda missionerlik makonlarini o‘rnatganlar, hindular bilan aloqani mustahkamlab, nasroniylashtira boshlaganlar. Mazkur aloqalar hindularning turmush tarzini yemirib, og‘ir kasalliklarning tarqalishiga sabab bo‘lgan. Ayniqsa, yuqumli kasalliklar minglab hindularning yostig‘ini quritgan.

Irokezlar Shimoliy Amerikaning sharqiy qismida keyin paydo bo‘lgan bo‘lsa-da, arxeologlarning aytishicha, bu yerda madaniyat besh ming yillar muqaddam tashkil topgan. Irokezlarning etnogenezi miloddan avvalgi 1 ming yillikda shakllana boshlagan vudlend madaniyati bilan bog‘liq ekanligi aniqlangan.

Mahalliy hindular qadimdan mayda daraxtli o‘rmon va to‘qayzorlarni kuydirib, dehqonchilik qilib kelganlar. Ular qirqilgan daraxtlarni quritib yoqqalar, chopqida, yog‘och bel yoki yo‘nilgan uchli yog‘och bilan yerni kavlab, ishlov berib kul aralash tuproqqa urug‘ sepganlar. Irokezlarning asosiy ekinlari – mais

(makkajo‘xori), loviya va qovoq. Bu ekinlar («Uch opa-singil») bilan ularning diniy tasavvurlari ham bog‘liq bo‘lgan. Uy oldi tomorqada tamaki, tarvuz, no‘xot, kungaboqar, yer noki kabi boshqa ekinlar ham ekilgan. Ammo makkajo‘xorining har xil turlari irokezlarni zarur oziq-ovqat bilan ta’min qilib, hatto qo‘sishma mahsulot yetkazib bergen. Makkaga go‘sht qo‘shib, sopol idishlarda turli taomlar tayyorlaganlar. Zarang daraxti sharbatidan bahor faslida qand pishirganlar. Hindular yovvoyi meva, urug‘ va yemishli ildizlarni terishga juda mohir bo‘lganlar. Ko‘l bo‘yida yashovchi ayrim algonlik qabilalari yovvoyi sholini kemada yig‘ib, boshog‘ini yanchib, yog‘och bilan tuyib guruch olganlar.

Dehqonchilikda yerni chopib, ishlov berish erkaklar zimmasiga, boshqa barcha xo‘jalik ishlari ayollarga yuklangan. Ovchilik ham erkaklar kasbi bo‘lib, ularga go‘sht, charm va teri yetkazib bergen. Bir gruh erkaklar kuz va qish oylarida o‘rmonlarga ketib ov qilib bahorda qaytib kelganlar. Ular bug‘ular, qunduz, suvsar va savsar kabi o‘rmon hayvonlarini va qushlarni ovlaganlar, kuz paytlarida asal yiqqanlar. Baliqchilik bilan ham shug‘ullanganlar. Hunarmandchilik ancha rivojlangan, kulolchilikni bilganlar. Natijada savdo-sotiq rivojlangan.

Ishlab chiqarish qurollaridan dehqonchilikda, asosan, chopqi, toshbolta, mis tig‘li pichoq, nayza va o‘q-yoy, cho‘qmor tayoq (tosh o‘rnatilgan maxsus qurol-tomagavk) va palaxmon, daraxt qobig‘idan yasalgan kema, sanchqi, to‘r va savatlardan foydalanishgan. Turli naqsh berilgan sopol chilimlar irokezlarga xos.

Teriga ishlov berish, ayniqsa, bug‘u terisidan baxmal charm (zamsha) ishlab chiqarish juda rivojlangan. Kiyimlari qunduz va suvsar terisidan tikilgan. Erkaklarning kiyimi zamsh plashi va yubkadan ibo-

rat, oyog‘iga mokassin (maxsi), to‘pig‘i va beliga getra, uzun yubka va ko‘ylak kiyganlar, plash yopinganlar va turli bezaklar taqqanlar.

Irokez qabilalarining jamoa uylari bir necha oilaga mo‘ljallangan to‘g‘ri burchakli yog‘ochdan tiklanib daraxt qobig‘i bilan yopilgan. L. Morgan ta’rificha, bu «uzun uylar» 6 – 8 metr kenglikda, ichki tomoni dahliz bilan ikkiga bo‘lingan, devor bo‘ylab uzunasiga yarim metr ko‘tarilgan yog‘och supalarda eni 4 metr keladigan «xonalar» har bir oilaga ajratib qurilgan. Ba’zan bunday uylarda butun bir urug‘ yashagan. Yangi kelin-kuyovlarga shu uy yoniga cho‘zib yangi xona qo‘sib qurilgan. Dahliz o‘rtasida to‘rt oilaga mo‘ljallangan bir necha o‘choq o‘rnatilgan. Qozon mehmondorchilik belgisi hisoblangan. Har qishloqda mazkur «uzun uylar» soni 10 – 30 tagacha yetgan. Ayrim algonkin qabilalarining uylari egilgan maxsus daraxt shoxlaridan gumbaz yoki to‘rtburchak shakkida tiklanib yog‘och qobig‘i yoki chipta bilan yopilgan. Qishloqlar 500 dan to 1000 kishigacha yetadigan aholiga ega bo‘lgan.

Hindu qabilalarining jipsligi irokezlarning 1570-yilda paydo bo‘lgan mashhur «Beshta qabila ittifoqi» yoki «Irokezlar ligasi»da o‘z ifodasini topgan edi. Bunga eng kuchli qabilalardan beshtasi – Mogauk (Shaqmoqtosh), Oneyda (Granit yoki Xarsangtosh), Onondaga (Tog‘liklar), Kayyuga (Trubka yoki sohilliklar) va Seneka (Buyuk tepaliklar elati) birikkan. Ittifoq 50 urug‘ oqsoqol (saxem)laridan iborat maxsus umumiyl kengashga ega bo‘lib, unda urush va tinchlik, qabilalararo munosabatlar kabi muhim masalalar hal qilingan. Harbiy ishlarni boshqarish uchun Kengash 2 ta lashkarboshi saylagan. Irokezlar ligasi juda zo‘r kuchga ega bo‘lgan.

AQShning mustaqillik uchun olib borgan urushidan keyin irokezlar qattiq mag‘lubiyatga uchrab

o‘z ona yerlarini tashlab ketishga va asta-sekin mol qo‘rasidek o‘ralgan maxsus rezervatsiyalarga ko‘chishga majbur bo‘ladilar. Ammo ayrim qabilalar partizanlik urushini davom ettirganlar. Urug‘-qabila munosabatlari yemirilib, monogam oila paydo bo‘ladi, bir vaqtlar dahshatli kuchga ega bo‘lgan irokezlar grajdanlik huquqlaridan mahrum holda kambag‘al fermer va ishchilarga aylanadilar. Shimoliy Amerikaning algonkin va musgok tillar oilasiga mansub qabilalarning ham taqdiri fojiali tugagan. Mazkur qabilalardan tashkil topgan ittifoqlar (ayniqsa, kuchli Krik Konfederatsiyasi) ham yemirilib, 1820-yillarda AQSh hukumati tomonidan g‘arbiy tomondagi noqulay joylarga zo‘rlik bilan ko‘chirilgan. Irokezlarning bir qismi Kanadaga ko‘chib, rezervatsiyalarga joylashgan.

Preriya (dasht) ovchi qabilalari. Uzoq davrlar Missisipi daryosi tarmoqlarining shimoli-sharqiy qismidagi o‘ziga xos tabiatli bepoyon dashtu biyobon (preriya) da odam kam yashagan. Bu yerda XVIII asr boshlarida Shimoliy Amerikaning Sharqiy qismida yashagan mustamlakachilar tomonidan siqib chiqarilgan hindu qabilalar Missisipining g‘arbiga ko‘chib kelib, o‘z navbatida, mahalliy ko‘p sonli yarim o‘troq ovchi va dehqon aholini siqa boshlaydi. Mahalliy qabilalar asta-sekin preriyaga ko‘cha boshlaydi. Ular turli til turkumiga mansub, ayniqla, siu, algonkin, yuto-astek va atapask qabilalaridan iborat bo‘lgan. Mazkur elatlar tillarining xilma-xilligiga qaramay, umumiyladaniy birlikka ega bo‘lganlar.

Mustaqillik uchun kurashdan keyin boshlangan bozor munosabatlarining gurkirab o‘sishi natijasida qo‘shimcha yerlarga muhtojlik paydo bo‘ladi. 1803-yilda AQSh kongressi hatto hindularni sharqiy hududlardan g‘arbga – Missisipi orqasiga ko‘chirish rejasini tasdiqlagan edi. Bu reja 1816 – 1850-yillarda amal-

ga oshirilib, Amerika tarixida «hindularni ko‘chirish» davri, deb atalgan. Aslida hindularni zo‘rlik bilan qabila boshliqlarini sotib olib va mast qilib turli nayranglar bilan shartnoma tuzib – «rasmiylashtirib» ona yerini tashlab, g‘arbiy dasht hududlarga joylashishga majbur qilganlar. Shartnoma tuzishga qarshi bo‘lgan qabilalarga qarshi «adolat urushini» e’lon qilib, quroq kuchi bilan haydab chiqarganlar. Ayniqa, hozirgi Jorjiya, Merilend, Janubiy Karolina shtatlarining hindularini ko‘chirish vahshiyona zo‘rlik bilan amalga oshirilgan. Krik, chokta, chikaso kabi qabilalarning «ko‘z yoshi yo‘li» deb atalgan ko‘chishi Amerika tarixining eng fajiali sahifalaridan bo‘lib, hindu xalqiga eng katta musibat keltirgan, yo‘lda ochlik, sovuq va zo‘rlikdan minglab kishilar qirilib ketishiga sabab bo‘lgan.

Preriya hindularining asosiy kasbi yovvoyi ho‘kiz (bizon)larni ov qilishdan iborat edi. Bizon go‘shti va yog‘i taomga, terisi kiyim, poyabzal va chaylalarga ishlatilgan. Hindular dastlab piyoda, it yordamida, o‘q-yoy va ba’zan nayza bilan jamoa bo‘lib ov qilganlar. Shaxsiy ov qilish man qilingan, bu tartibni buzganlarni qattiq jazolaganlar. Yevropaliklar kelgandan so‘ng paydo bo‘lgan otlar XVIII asr o‘rtalaridan ovchilarning muhim yordamchisiga aylanadi. Mustamlakachilardan ajralib yarim yovvoyi holatga tushgan yilqi (mustang)ni qayta o‘rgatib, ovda va yuk tashishda foydalagan. Terimchilik, mo‘yna va qush ovlash, baliqchilik ham muhim soha hisoblangan.

Metallni bilmaganlar, o‘q-yoy va nayza uchlari, bolta va boshqa qurollarni tosh, suyak va shoxdan, uy-ro‘zg‘or buyumlarini teri va yog‘ochdan yasaganlar. Hayvonlarni ba’zan bo‘ri yoki bizon terisi bilan niqoblanib, maxsus to‘r bilan yoki chuqur qazib butun yoz bo‘yi ov qilganlar.

Dasht ovchi hindularining ijtimoiy tuzumi matriarxatdan patriarxatga o‘tish davriga to‘g‘ri keladi. XIX asrning oxirlarigacha ko‘p qabilalarda matrional joylanish va nikoh tartiblari saqlanib kelgan. Yevropaliklar bilan aloqalarning kuchayishi, yilqichilikning paydo bo‘lishi ijtimoiy munosabatlarning o‘zgarishiga jiddiy ta’sir qila boshladi, ijtimoiy tabaqalanish rivojlanib ota urug‘i hukmronligi kuchayadi. Ovchilikda muhim rol o‘ynagan ot boylik belgisi bo‘lib qoladi. Yuzlab otlarga ega bo‘lgan jamoa a’zolari kambag‘al urug‘doshlarini eza boshlaydilar. Bosqinchilik bilan shug‘ullanuvchi otryadlar paydo bo‘ladi, oqibatta urush boylik orttirish manbaiga aylanadi. Harbiy ishga e’tibor kuchayib, qabila boshlig‘i qilib mashhur lashkarboshilarni saylash odat bo‘lgan.

Ma’naviy madaniyatida ham ancha o‘zgarishlar ro‘y beradi. Kiyimlarga, uylarni bekitadigan terilarga, uyro‘zg‘or buyumlariga naqsh berish juda rivojlangan. Piktografik rasmlar bilan yilda o‘tadigan muhim voqealarni tasvirlovchi solnomalar yozilib borilgan o‘ziga xos calendarga ega bo‘lganlar. Tabiat kuchlarini ilohiyglashtiruvchi arvoхlar orasida ham tabaqalanish natijasida eng muhim va ikkinchi darajali avliyolar paydo bo‘ldi. Eng katta marosimlar quyosh ibodati bilan bog‘liq, undan keyingi pog‘onada turgan yer, suv, олов, havo kabi tabiat kuchlariga hatto bizon, it va boshqa hayvonlarning ruhlariga sig‘inganlar. Diniy marosimlarni o‘tkazishda duixonlik va tabiblik bilan shug‘ullanuvchi shomonlar ajralib turadi. Boy folklor mavzulari ham diniy rivoyatlar bilan sug‘orilgan. Tasviriy san’at rivojlangan. Chaylalarga yopiladigan terilarda, zamsh kiyimlarda va boshqa buyumlarda kishi va hayvon timsollari tasvirlangan.

Dashtli hindularning yerlarini tortib olish XIX asrda kuchaydi. Mustamlakachilar «yovvoyi g‘arb» deb hisoblagan dasht joylarni ham bosib olib, mahalliy

aholini o‘z yerlaridan, ko‘pchiligin esa rezervatsiyalarga haydagan. 1830-yildan kela boshlagan «oq tanli» ovchilar bizonlarni ommaviy ravishda qirib (oxirgi yovvoyi bizon 1881-yili o‘ldirilgan) hindularni asosiy hayot manbaidan mahrum etgan.

Me’morchilik. Yevropaliklar Amerikaga kelmaslaridan oldin hindularning o‘ziga xos me’morchili gi bo‘lgan. Irokezlar «uzun uylar» deb atalgan turarjoylar yaratgan bo‘lsalar, Pueblo hindulari «pueblo» qishloq uylarini qurbanlar. Preriya hindularining uylari ko‘chib yurishga moslashgan, konus shakli da yog‘ochdan qurilib, bizon terisi bilan yopilgan va to‘shalgan. Uyning o‘rtasida o‘choq – gulxan yoqilgan. Har bir oila alohida o‘zi uchun chayla tiklagan, qavmu qarindoshlarning chaylalari bir-biriga yaqin doirasi mon o‘rnatilib, o‘rtada qabila kengashiga mo‘ljallangan maxsus katta chayla (chodir) tiklangan.

Ingliz, golland va fransuz mustamlakachilari AQShga Yevropa an’analarini keltirdilar. Dastlabki binolar barokko uslubida qurilgan. Ular sodda bo‘lib, naqshlar kam ishlatilgan. XVIII – XIX asrlarda AQSh me’morchiligidagi klassisizm uslubi hukm surdi. Bu uslubda davlat va jamoat binolari (Vashingtondagi Oq uy, Nyu-Yorkdagi Eski ratusha-shahar idorasi), ibodatxona va boshqalar qurilgan. Keyinroq quramalik va dabdabalilik kuchaygan bo‘lib, bunga misol tarzda Vashingtondagi Kapitoliy (kongress) binosini keltirish mumkin. Fuqarolar urushidan so‘ng AQSh me’morchiligi yuksalish yo‘liga o’tdi. AQShning bir qancha iste’dodli me’morlari – T. Richardson, J. O. Ryoblin, U. O. Reblinglar qurilish texnikasi rivojiga katta hissa qo‘shgan (Bruklin ko‘prigi). XX asrda AQSh me’morchiligi, asosan, texnika va iqtisod sur’atiga bog‘liq holda rivojlandi. XX asrning 20 – 30-yillarida Amerikaning bir qancha shaharlarida (Nyu-York, Los-Anjeles, Chikago va boshqalar) nihoyatda baland

binolar qurildi. Amerikaning eng iste'dodli me'morlari – L. Salliven va F. L. Rayt yangi texnika imkoniyatlarini estetik tushunishga intilganlar. L. Salliven ko'p odam sig'adigan katta binolar uchun po'lat to'sinli konstruksiyani ishlab chiqqan, F. L. Rayt esa kichik bino loyihalari ustida ishladi, ayni vaqtda bir necha baland hamda ba'zi ma'muriy binolar loyihasi ham 30-yillar o'rtalarida chizilgan. 2-jahon urushi yillari AQShda yig'ma qurilish rivojlangan. Urushdan so'ng «Po'lat va alyuminiy» me'morchiligi rag'batlantirildi, me'moriy shakllarning «universal uslubi» taraqqiy etdi (L. Mis van der Roe asarlari). 50-yillarning oxirida yangi klassisizmning yangicha nusxasi paydo bo'ldi (E. D. Stoun, M. Yamasaki kabi me'morlar). 60 – 80-yillar inshootlari hajmining kattaligi, geometrik miqyoslarining salmoqliligi, me'moriy yo'nalishlarining betartibligi bilan ajralib turadi (Nyu-Yorkdagi Xalqaro savdo markazining 412 m balandlikdagi 110 qavatli minorasi, me'morlar M. Yamasaki, E. Rot. Chikagodagi «Sire va Robak» savdo konsernining 442 m balandlikdagi minorasini misol tarzda keltirish mumkin.

Amerika millatining shakllanishi. Shimoliy Amerika aholisi etnik tarixining, bu yerda yashovchi zamonaviy millatlar shakllanishining o'ziga xos tomonlari shundaki, mintaqada yashovchi zamonaviy millatlar turli qabila va qabila uyushmalarining etnik konsolidatsiyasi natijasida emas, balki materikka turli tarixiy davrlarda Yevropa va Afrikadan ko'chib kelgan aholining mahalliy aholi bilan o'zaro qorishuvi natijasida shakllangan. XVII asrdan boshlab hozirgi kungacha Yevropadan AQSh va Kanadaga 45 millionga yaqin odam ko'chib borgan. Ularning ayrimlari o'z mamlakatlariga qaytib ketgan bo'lsa-da, lekin aksariyati umrbod mazkur qit'ada qolib ketganlar hamda Shimoliy Amerikaning 150 mln. aholisi o'sha ko'chuvchilarning avlodlaridir.

Amerika Qo'shma Shtatlari (AQSh)ning umumiy yer maydoni 9,5 mln. km² bo'lib, aholisi 320 mln. kishidan iborat (2013-y). Yirik shaharlari: Nyu-York, Chikago, Los-Anjeles, Filadelfiya, Xyuston, Detroyt, San-Fransisko, Vashington, Boston, Dallas, Klivlend, Baltimor shaharlaridir.

1775 – 1783-yillarda Shimoliy Amerikada mustaqillik uchun urush davomida 1776-yil 4-iyulda federal davlat – AQShga asos solingan va u respublika deb e'lon qilingan. Jorj Vashington AQShning birinchi prezidenti bo'lgan. Mamlakat shimolida sanoat va fermerlik, janubda quldorlikka asoslangan dehqonchilik rivojlangan. G'arbdagi hindu qabilalari ni haydab yuborish va yangi yerlarni o'zlashtirish hisobiga AQSh hududi tez kengaya borgan. 1803-yilda Fransiyadan G'arbiy Luiziana «sotib olindi», 1819-yilda Ispaniya Floridaning bahridan o'tdi, 1836-yilda Meksikadan Texas tortib olindi. XIX asr mobaynida hozirgi Kaliforniya, Arizona, Nyu-Meksiko, Nevada shtatlarining hududlari, Kolorado va Vayoming shtatlarining bir qismi qo'shib olindi. Shimol burjuaziyasi bilan janub plantatorlari o'rtasidagi ziddiyat AQSh-da 1861 – 1865-yillar fuqarolar urushiga olib keldi, unda prezident A. Linkoln boshchiligidagi shimol shtatlari g'alaba qozondi. Urush davomida yer ulushlari haqida (1862), quldorlikni bekor qilish to'g'risida (1865) qonunlar qabul qilindi. Fuqarolar urushidan so'ng mamlakat iqtisodiyoti jadal rivojlana boshladи. 1867-yilda AQSh Rossiya imperiyasidan Alyaska va Aleut orollarini sotib oldi; XIX asr oxirida Filippin, Gavayi, Puerto-Riko va boshqa orollarni, 1903-yilda Panama kanali zonasini qo'lga kiritdi. Ikki asr bo'sag'asida AQShga ko'chib kelishning yangi to'lqini boshlandi. Muhojirlarning aksariyati Janubi-Sharqiy Yevropadan bo'lgan.

Amerika millati, asosan, Shimoliy Amerikada mustaqillik uchun kurash arafasida va shu kurash davomida shakllangan. AQShga muhojir bo‘lib kelgan turli-tuman etnik guruhlar assimilyatsiyalashgan bo‘lib, amerikaliklar qiyofasiga, tili va madaniyatiga o‘z hissalarini qo‘shtigan. 1861 – 1865-yillardagi fuqarolar urushi arafasida AQShga ko‘p irland va nemislar kelgan. XIX asr oxirlarida esa G‘arbiy Yevropa bilan bir qatorda Sharqiy va Janubiy Yevropadan, Osiyodan muhojirlarning kela boshlashi amerikaliklarning etnik xilma-xilligini kuchaytirdi. Birinchi jahon urushi davrida (1914 – 1918-yillarda) Meksikadan, Lotin Amerikasining boshqa mamlakatlaridan ham juda ko‘p muhojirlar kelgan. Birinchi jahon urushidan keyin chet ellardan ko‘chib kelish qonuniy cheklab qo‘ylgach, kelgindilar soni kamaya boshladi.

Umuman olganda, amerikalik millati uch asosiy etnik tarkibiy qismdan: AQSh amerikaliklari, muhojirlar va tub joy aholisi bo‘lgan hindulardan tashkil topgan. AQSh aholisining 82,8 foizni asli kelib chiqishi yevropaliklar, 12,6 foizni afrikaliklar, 3,6 foizni osiyoliklar, 1 foizni hindular, eskimoslar, aleutlar tashkil etadi. Mazkur mamlakat aholisining 80 foizi shaharlarda yashaydi. AQSh amerikaliklari millat sifatida, asosan, XVIII asrning ikkinchi yarmida Yevropaning turli mamlakatlaridan kelgan muhojirlarning aralashib ketishi natijasida tarkib topgan. Afroamerikaliklar AQSh amerikaliklarining o‘ziga xos irqiy-etnografik guruhi bo‘lib, ular XVII – XIX asrlarda mamlakatga olib kelgan afrikalik quyllarning avlodlaridir. Afroamerikaliklar ko‘p asrlar davomida ayirmachilik va kansituvga duchor qilinishiga qaramay, afrikaliklarning oq tanlilar bilan jismoniy aralashuvi sodir bo‘ldi. Duragaylar afroamerikaliklar umumiy sonining anchagina qismini tashkil etadi. AQShda meksikanlar, italyanlar, nemislar, fransuzlar, shved-

lar, norveglar, gollandlar, yaponlar, polyaklar, xitoylar va boshqa xalqlar ham yashaydi. Ko‘pgina milliy guruh (polyak, italyan va boshqa)lar o‘z mamlakatlari madaniyatlarini qisman saqlab qolganlar, lekin ingliz tilida so‘zlashadilar.

AQShda 5 mingga yaqin o‘zbek istiqomat qiladi. Ular, asosan Nyu-York, Vashington, Nyu-Jersi shtatlarida, Filadelfiya shahrida hamda mamlakatning boshqa shtat va shaharlarida yashaydi. Ular turli kasb hamda tijorat ishlari bilan shug‘ullanadilar. Hozirgi amerikalik o‘beklarning ota-bobolari 1917-yilgi oktabr to‘ntarishidan keyin bolsheviklar tazyiqidan qochib, avval Afg‘oniston va Xitoyga o‘tib ketganlar. 1950-yillarda esa, Pokiston, Saudiya Arabistoni, Turkiya orqali AQShga borib qolishgan. Ikkinchchi jahon urushi davrida turli yo‘llar bilan u yerga borib qolgan o‘beklar ham uchraydi.

39-§. Markaziy Amerika xalqlari

Markaziy Amerika – Shimoliy Amerikaning janubiy qismi. Meksika tog‘linining janubiy etagidagi Bal-sas botig‘idan Daren bo‘ynigacha davom etgan (ba’zan mazkur mintaqaning chegarasini Teuantepek va Panama bo‘yinlari orqali o‘tkazadilar). Uzunligi 2400 km. Eni Panama bo‘ynida 48 km. Yukatan yarim orolida 960 km. G‘arbdan Tinch okeani, shimolda va sharqdan Meksika qo‘ltig‘i va Karib dengizi bilan o‘ralgan.

Markaziy Amerika hududida Meksikaning janubi-sharqiy qismi, Gvatemala, Salvador, Gonduras, Nikaragua, Kosta-Rika, Panama, Beliz davlatlari joylashgan. Umumiy maydoni 770 ming km. Aholisi taxm. 45 mln. kishi (2001). Mintaqadagi 47 ta yodgorlik YUNESKO ro‘yhatiga kiritilgan bo‘lib ulardan 31 tasi Meksika hududida joylashgan.